

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ МЕЖ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Тробюк Н. Ю.

*старший викладач кафедри психології та педагогіки
Національна академія Національної гвардії України
пл. Захисників України, 3, Харків, Україна
orcid.org/0000-0003-1491-2716
nataliya_trobyuk@ukr.net*

Зінченко В. П.

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології, соціальної роботи та менеджменту
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка
вул. Києво-Московська, 24, Глухів, Сумська область, Україна
orcid.org/0000-0002-2101-903X
volod_zin@i.ua*

Ключові слова:

*толерантність, межа,
свобода, соціальні норми,
виховання, освіта.*

Метою пропонованої розвідки є аналіз наявних підходів і поглядів на межі толерантності. Формування толерантності громадян є важливою складовою частиною всіх ланок освіти, зокрема й вищої військової освіти. Але постає проблема щодо визначення її меж. Увага сконцентрована на наявних дослідженнях із питань меж толерантності, доцільності їх установлення. У статті використовуються такі методи теоретичного дослідження: аналіз інформаційних джерел, понятійний аналіз, порівняльний аналіз, класифікація.

Аргументовано, що більшість науковців наполягають на розробленні та поширенні меж толерантності для стабілізації співіснування, упевненості в майбутньому та можливості самореалізуватись. Реалізація принципу толерантності має бути закріплена на державному рівні у справедливому та неупередженому законодавстві. Зазначено, що вихід за межі толерантності спричиняє порушення прав людини, насильство та збройні конфлікти, а надмірна толерантність може призвести до хаосу та самознищення. Установлено, що межі толерантності залежні від соціальних і правових норм суспільства, базуються на знаннях про права людини, про етичні норми та правила суспільства, проявляються в активній позиції особистості та її готовності до взаємодії, усвідомленні нею ненасилля як суспільної цінності. Наголошується на необхідності чіткого визначення меж толерантності та формування здатності їх визначати. Також зазначається, що коли людина не знає своїх прав, нею дуже легко маніпулювати та вводити в оману, вона не може визначити істину та відрізнити агресію від конфлікту. У статті наголошено на необхідності розроблення та впровадження освітніх програм із формування толерантної особистості з її активною моральною позицією для набуття знань і розвитку здібностей, що допомагатимуть знаходити аргументи переконання в доцільності своїх рішень, усвідомлювати наслідки своїх вчинків, розуміти межі толерантності та знаходити альтернативу. Акцентується особлива роль сучасної освіти у процесі

формування толерантності, яка має стати активним чинником поступального розвитку толерантної особистості. Аналіз підходів до визначення меж толерантності з метою формування даної якості в майбутніх офіцерів Національної гвардії України дозволяє констатувати, що межі толерантності не є чимось заданим наперед і жорстко регламентованим. Вони можуть змінюватись відповідно до вимог нормативно-правових актів, службових інструкцій, наказів, з урахуванням моральних норм і загальнолюдських цінностей.

ANALYSIS OF APPROACHES TO STUDYING THE LIMITS OF TOLERANCE IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Trobiuk N. Y.

*Lecturer at the Department of Psychology and Pedagogy
National Academy of the National Guard of Ukraine
Zahysnyky Ukrainy sq., 3, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1491-2716
nataliya_trobyuk@ukr.net*

Zinchenko V. P.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Educational Management
Olexandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
Kyiv-Moskovska str., 24, Hlukhiv, Sumy region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2101-903X
volod_zin@i.ua*

Key words: *tolerance, limit, freedom, social norms, upbringing, education.*

The purpose of the proposed survey is to analyze existing approaches and views on the limits of tolerance. Formation of tolerance of citizens is an important component of all branches of education, and in particular, higher military education. But there is a problem with defining its boundaries. Attention is focused on existing research on the limits of tolerance, the peculiarities of the manifestation of tolerance from the point of view of its limits, and the expediency of their establishment. The article uses such methods as: reflection, analysis, in particular, comparative analysis of existing views on the limits of tolerance and monitoring.

It is argued that the majority of scientists insist on developing and spreading the limits of tolerance in order to stabilize coexistence, confidence in the future, and the possibility of self-realization. It is emphasized that the implementation of the principle of tolerance should be established at the state level in fair and impartial legislation. At the same time, it is stated that going beyond the limits of tolerance causes violations of human rights, violence and armed conflicts, and excessive tolerance will lead to self-destruction. The article establishes that the limits of tolerance are quite dependent on the social and legal norms of society, are based on knowledge of human rights, ethical norms and rules of society, are manifested in the active position of the individual and his readiness for interaction, his awareness of non-violence as a social value. Emphasis is placed on the need for a clear demarcation of the limits of tolerance and the formation of the ability to determine them. It is also noted that when a person does not know his rights, he is very easily manipulated and misled, he cannot determine the truth and distinguish aggression from conflict. The article emphasizes the need to develop and implement educational programs for the formation of a tolerant personality with an active moral position for acquiring

knowledge and developing abilities that will help to find conviction in the appropriateness of one's decisions, to be aware of the consequences of one's actions, to understand the limits of tolerance and to find an alternative. In particular, the special role of modern education in the process of forming tolerance is emphasized, which should become an active factor in the progressive development of a tolerant personality.

The analysis of approaches to determining the limits of tolerance with the aim of forming this quality in future officers of the National Guard of Ukraine allows us to state that the limits of tolerance are not something predetermined and strictly regulated. They may change in accordance with the requirements of regulatory and legal acts, service instructions, orders taking into account moral standards and universal human values.

Постановка проблеми. Формування толерантності громадян є важливою складовою частиною всіх ланок освіти, зокрема й вищої військової освіти. Але постає проблема щодо визначення меж толерантності.

Вторгнення Росії в Україну, окупація частини її території, звірства в захоплених областях, загальна мілітаризація суспільства викликали загрозу не тільки існуванню нашої демократичної держави, а й мирного існування світу та частіше, ніж будь-коли, загострили проблему толерантності. Унаслідок умов, що склалися, політичної й економічної нестабільності посилилась напруга всуспільстві, що впливає як на формування, так і на можливість практичного прояву толерантності. Реалії військових дій впливають на гуманістичні цінності та загострюють консеквенціалістський принцип, тобто «мета виправдовує засоби». Для стабілізації співіснування, упевненості в майбутньому та можливості самореалізуватись необхідне узгодження ідеологій і ціннісних орієнтацій. Питання з визначення меж толерантності до зовнішнього ворога, а також громадян власної держави, які порушують Конституцію закличками до зміни кордонів держави, посягають на її суверенність і територіальну цілісність, заслуговує на особливу увагу та потребує дослідження.

Якщо ігнорувати проблему меж толерантності, ми можемо мати сумні наслідки у: толерантності стосовно інших філософських переконань, агресивного догматизму, до інакшої віри або щодо сучасних форм торгівлі, пилондрювання святинь, до расистських настанов і акцій [16]. Досить слушно зазначену проблему акцентує В. Архіпов: ««Еталони» меж толерантності в умовах війни необхідно розробляти та розповсюджувати вже зараз. Від того, наскільки вони будуть справедливими юридично та зрозумілими фактично, залежить можливість безкровного повернення не тільки окупованої території, але і окупованих людей» [1].

Особливо треба наголосити на важливості формування толерантності майбутніх офіцерів Національної гвардії України, через специфіку їхніх службово-бойових завдань.

Толерантність майбутнього офіцера Національної гвардії України – професійна якість, що

проявляється у здатності виражати терпимість до різних поглядів, норм поведінки, звичок особи, групи осіб, з якими офіцер здійснює комунікації у процесі службово-бойової діяльності, керуючись вимогами нормативно-правових актів, службових інструкцій, наказів з урахуванням моральних норм і загальнолюдських цінностей.

Ця якість формується шляхом створення в закладі освіти толерантного освітнього середовища; спеціальної підготовки викладачів і офіцерів структурних підрозділів до формування толерантності; адаптації навчально-методичного забезпечення з урахуванням вимог толерантності.

Але знову постає проблема визначення меж толерантності, або її міри – філософської категорії, що відображає кількісну та якісну визначеність цього феномену.

Саме тому для нашого дослідження становить інтерес специфіка прояву толерантності з позиції її меж.

Огляд літератури із цього питання доводить, що проблема меж толерантності не є новою і завжди перебувала в центрі уваги науковців. Зокрема, питання меж толерантності досліджували: Г. Гегель, Дж. Локк, О. Гьофе, Ю. Хабермас, А. Молчанова, А. Асмолов, С. Мендус, Г. Солдатова, П. Гречко, Ю. Іщенко, Г. Лозко, О. Александрова, проте дотепер воно є дискусійним і потребує з'ясування. Особливо нині – в епоху глобальних суспільних перетворень, коли важливо знаходити консенсус між різними думками сторін чи партнерів, це питання надзвичайно актуальне.

Так, науковці зазначають, що межі прояву толерантного ставлення закладені частково уже в розумінні толерантності як моральної якості: отже, усе, що не відповідає нормам моральності чи етики, що порушує, руйнує чи зневажає її норми, толерантним бути не може [11]. М. Бабій наголошує на повному самообмеженні особистості, якого вимагає толерантність, зазначає, що саме нетерпимість є її граничною межею [3]. Н. Бородіна вивчає вияви толерантності в контексті сучасних проблем тимчасово переміщених осіб і акцентує, що припустима межа толерантності завершується в разі виходу за межі закону [5, с. 173]. Як чинник конфліктогенності досліджує толерантність М. Препотенська. Авторка встановила, що однією

з меж толерантності виступає також конформізм, який тільки «приміряє одяг» толерантності, а насправді є її симулятором і виявляє безпринципність тих співрозмовників, які ігнорують прояви зла та неправди з боку опонента заради самозбереження [20].

Мета статті – дослідити межі толерантності й обґрунтувати доцільність їх установлення для використання у процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів Національної гвардії України. Сформульована мета вимагає:

- проаналізувати дослідження, що існують із питань меж толерантності;
- дослідити особливості прояву толерантності з позиції її меж;
- обґрунтувати доцільність установлення меж толерантності для використання у процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів Національної гвардії України.

Виклад основного матеріалу. «Декларація принципів толерантності» – основоположний міжнародний документ, ухвалений ООН у 1995 р., розкриває сутність поняття «толерантність», де у ст. I зазначається, що «толерантність – це:

- повага, прийняття та розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності;
- чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру;
- не поступка, поблажливості чи потурання; це активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини;
- відмова від догматизму, від абсолютизації істини та затвердження норм, установлених у міжнародних правових актах у галузі прав людини» [9].

Толерантність жодним чином не може бути уподібнена терпінню, що найчастіше означає здатність особистості переносити фізичний або психологічний біль, унаслідок насильства вербального чи фізичного характеру. Толерантність включає не тільки повагу до інших і визнання рівності прав, але й відмову від примусового та гнітючого домінування. Вона породжена розбіжностями, розмаїтістю та суперечностями, поза якими потреба в толерантності була б невиправданою [17].

Як уважає І. Степаненко, у найбільш загальному розумінні раціональними основами толерантності виступають комунікативна раціональність і критичне мислення. Відповідно й педагогічний процес має бути орієнтований на формування в особистості аналітичних і дискурсивних здібностей. Отже, антропологічні межі толерантності (її конститутивні основи та границі, за якими даний

феномен втрачає смисл) – це людська гідність і свобода особистості [26].

Беручи до уваги зазначене, можна стверджувати, що саме толерантність є фундаментальною основою свободи. Особливо це простежується у визначенні поняття «свобода», бо в «Українському тлумачному словнику» зазначається: «Свобода – це відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства» [7]. Тобто відсутність домінування та можливості мати і висловлювати свою думку, відчувати, що тебе поважають як особистість, можливість проявляти свою індивідуальність лежать в основі не тільки свободи, а й поняття «толерантність». Проте не можна не зважати на те, що міра свободи в сучасних суспільствах прямо пропорційно залежить від того, наскільки самі люди шанують моральні та правові цінності. Чим поширеніший моральний і правовий нігілізм, тим вища схильність жертвувати демократичними способами управління на користь авторитарних [14]. Відповідно до цього, людина, що проголошує ідеї толерантності, повинна дотримуватися певних моральних і правових принципів і популяризувати їх. Проте нині, коли все менше спокою та стабільності (війни, епідемії, економічні кризи), людині все важче не тільки зорієнтуватися, а й адаптуватися до сучасних реалій. Сучасний світ характеризується радикальними змінами, які впливають на еволюцію толерантності особистості. Толерантність привносить до класичних цінностей сучасні уявлення про співіснування з Іншим, про необхідність прийняття його та межі цього прийняття, про вимоги до дотримання прав Іншого та дотримання Іншим прав оточення [6].

«Толерантність» – це складне багаторівневе поняття, основними компонентами якого є активна моральна позиція та психологічна готовність до терпимості. Водночас толерантність не є всепрощенням, існують межі толерантності щодо явищ, які несуть у собі руйнівний потенціал (наприклад, форми деструктивного агресивного насильства) [25].

Зокрема, В. Мукомель, Е. Паїн зазначають, що толерантність не є всепрощенням. Існують межі толерантності – збереження своєї позиції стосовно того, до чого взагалі не можна ставитися терпимо, як-от: «нетерпимість до явищ, у яких закладений руйнівний потенціал: злочинності, тероризму, ксенофобії, расизму, антисемітизму тощо, нетерпимість до нетерпимості» [18].

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає межу як лінію поділу якої-небудь території; простір, обмежений чим-небудь; обсяг, ступінь чого-небудь; найвищий вияв якогось-небудь почуття [7, с. 656].

Наявні погляди з питання про межі толерантності підкреслюють складність їх визначення. Зокрема, В. Трачук зазначає, що для визначення меж толерантності демократичного суспільства необхідно дати відповідь на два складні запитання: перше – якою мірою толерантність має поширюватися на нетолерантних; друге – якою мірою демократична держава може дозволити діяльність недемократичних (з погляду наявних стандартів) організацій? [27].

Не можна не зважати на те, що толерантність має межі конструктивного вияву і не поширюється на такі деструктивні феномени, як агресія, ворожнеча, насильство [8, с. 390]. У контексті зазначеного І. Смазнова зауважує, що агресія та толерантність – два боки єдиного цілого, які є парними категоріями, у якому обидва боки рівноважні та рівнозначні і не можуть існувати один без одного. У науковому дослідженні «Агресія і толерантність» авторка переконливо доводить, що найбільш поширеним рівнем прояву парності агресії та толерантності є міжособистісний рівень, водночас толерантність повинна бути усвідомленою та щирою і не передбачати відмову від власних поглядів. Інакше особистість, яка є толерантною «примусово», проявить рано чи пізно ще більш сильну агресію [25, с. 206].

Толерантність не може бути безмежною, адже вона похідна від природи та характеру світоглядного вибору. Толерантність має «межу, бо терпиме ставлення, скажімо, до переконань інших людей, як абсолютний характер моральної вимоги, зумовлене вірою в істинність своїх переконань, тобто передбачає нетерпимість, бо істина в певному розумінні нетерпима» [13].

Проблема меж толерантності – це ще й питання про межі між толерантністю та байдужістю, конформізмом [24]. У цьому аспекті варто взяти до уваги роз'яснення з філософського словника: «межі допустимої толерантності залежать від соціальних норм, що діють в даному суспільстві (і, отже, у своїй основі мають культурне походження); однак у межах діючих соціальних норм можливі більш толерантні та менш толерантні варіанти особистої та групової поведінки» [28]. Л. Афанасьєва та М. Семікін зазначають, що межі толерантності потрібно розглядати через дихотомію добра і зла, етику відповідальності [2]. Р. Марутян межі толерантності визначає рівнем безпеки, єдності народу, добробутом держави й іншими суто прагматичними міркуваннями [15]. Найбільш виразно сутність меж толерантності тлумачиться П. Святенковим: «це санітарний кордон, що відділяє нормальне суспільство від зони нетерпимих явищ» [23]. Необхідно зауважити, що надмірна толерантність призведе до самознищення. Надмірне, неадекватне обставинам підви-

щення толерантності (як виражаються деякі соціологи – «толерантність без берегів») може вести до ослаблення опірності та збільшення вразливості людини, зниження її диференціальної чутливості (у широкому сенсі), і навіть більше – до виникнення погроз для індивідуальності, ідентичності тощо. Усе це вимагає досить обережного, диференційованого ставлення до питань практичного застосування принципів толерантності в безпосередньому міжособистісному спілкуванні [19]. На думку Г. Бардієр, соціально-психологічні межі та норми толерантності базуються на сформованих у процесі соціалізації внутрішніх морально-етичних і зовнішніх законодавчо-правових нормативних границях людини як особистості і як громадянина [4]. У зв'язку з викладеним вище, визначаючи межі толерантності, на нашу думку, потрібно врахувати їхню залежність від соціальних і правових норм суспільства, від історичних умов, а також той факт, що толерантність не може бути безмежною. Досить вдало це підкреслено І. Загрійчук: «Якщо всередині країни межею толерантності є вимоги Конституції, то в міжнародних відносинах такою основою або межею є міжнародна правова система відносин. Дуже важливо, щоб різні сторони процесу не переходили межу, за якою припиняються співпраця, комунікація, пошук компромісів через взаємні поступки» [10].

Отже, проблема визначення меж толерантності натеper не має єдиних підходів. З метою наочного сприйняття відмінностей у поглядах на межі толерантності складена порівняльна таблиця думок, де позначені особливості авторських думок:

Автор	Думка автора щодо меж толерантності
І. Степаненко	людська гідність і свобода особистості
М. Препотенська	конформізм
І. Зварич, Г. Чуйко, Я. Чаплак	норми моральності чи етики
М. Бабій	нетерпимість
Н. Бородіна	рамки закону
В. Мукомель, Е. Паїн	збереження своєї позиції стосовно того, до чого взагалі не можна ставитися терпимо
Г. Бардієр	морально-етичні та законодавчо-правові норми
І. Загрійчук	правова система відносин та вимоги Конституції
І. Смазнова	загальнолюдські цінності

Аналіз теоретичних підходів до питання про межі толерантності дозволив нам визначити, що вони досить залежні від соціальних і правових норм суспільства, базуються на знаннях про права

людини, про етичні норми та правила суспільства, проявляються в активній позиції особистості та її готовності до взаємодії, усвідомлення нею ненасилля як суспільної цінності.

Тому завдання сьогодення – чітко визначити межі толерантності та формувати здатність їх визначати. Оскільки коли людина не знає своїх прав, нею дуже легко маніпулювати та вводити в оману, вона не може визначити істину та відрізнити агресію від конфлікту. Саме таку поведінку ми можемо спостерігати в мешканців Російської Федерації у війні проти України. Досить вдало це підкреслено в Е. Фромма, який зазначає, що агресивна поведінка людини пояснюється вадами культури та способом її життя [29].

Також потрібно усвідомлювати, що необмежена толерантність веде до зникнення толерантності. Однак у будь-якому разі все залежить від активної життєвої позиції людини, її мудрості, яка виступає експертизою всіх її життєвих практик [22]. Досить вдало, на нашу думку, прояв толерантності з позицій її меж висвітлює дослідження А. Іванової, яка наголошує, що з метою захисту безпеки держави та суспільства й забезпечення соціально-політичної стабільності у країні саме держава виступає фільтром толерантності. Авторка зазначає, що в умовах антитерористичної операції чи надзвичайного стану можуть бути застосовані специфічні принципи діяльності правоохоронних органів. Що також може розглядатися як міра нульової толерантності держави та державних органів до певних деструктивних і небезпечних для суспільства та держави явищ [12].

Найвні погляди з питань щодо меж толерантності загострюють питання щодо її міри, тому важливо визначити відчуття тієї межі, де толерантність переходить в інтолерантність. Можна стверджувати, що межі толерантності залежать від цінностей особистості, її якостей, сфери її діяльності. Проте перше, що потребується в толерантному суспільстві, – це політична стабільність, об'єктивні правові та моральні цінності, що базуються на принципах демократизму та гуманізму. І тут особливої актуальності набуває питання виховання толерантності. Потрібно зазначити, що особистість постійно перебуває під впливом соціальних інституцій, що її оточують, і в результаті відбувається її формування. Згідно з Декларацією принципів толерантності: «Виховання в душі толерантності починається із прищеплення людям знань про їхні права та свободи з метою забезпечити їхню реалізацію та зміцнити прагнення кожного до захисту прав інших» [9]. Це означає, що на освітній процес у демократичному суспільстві покладаються основні надії на формування таких особистісних якостей, як повага, відвертість, співчуття, уміння знаходити компроміси в конфліктних ситуаціях, що

можливе лише в атмосфері діалогу та співпраці, прагненні зрозуміти іншого, здатності до критичного мислення. Сучасна освіта має стати активним чинником поступального розвитку толерантної особистості, здатної узгоджувати індивідуальні та суспільні потреби, не порушуючи законів існування світу. Вона має виконувати важливу людинотворчу і гуманістичну місію – гармонізувати розум і почуття, допомагати зрозуміти світ і самого себе, виводити індивіда на якісно новий рівень життя, забезпечувати комфортність існування людини в соціумі, допомагати ефективно реалізовувати свій потенціал [22].

Ефективна толерантність неминуче повинна бути абсолютною, щоб дієво виконувати свої функції – бути примусом, бути нетолерантною до нетолерантності. К. Поппер це визначив як «парадокс терпимості»: «необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості». У цьому плані суперечка стосується меж терпимості – наскільки суспільство та його соціальні інститути мають віднайти розумні засоби самозбереження, що деякою мірою підмінює принцип толерантності [21].

Аналіз підходів до визначення меж толерантності з метою формування даної якості в майбутніх офіцерів Національної гвардії України дозволяє констатувати, що межі толерантності не є чимось заданим наперед і жорстко регламентованим, можуть змінюватись відповідно до вимог нормативно-правових актів, службових інструкцій, наказів, з урахуванням моральних норм і загальнолюдських цінностей.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Результати здійсненого аналізу дозволяють встановити, що проблема визначення меж толерантності є предметом досить активного наукового дискурсу та характеризується різноманітністю підходів до її сутнісних характеристик, що, своєю чергою, зумовлює толерантність до негативних явищ суспільства (корупція, агресія, тероризм, злочинність тощо) і потребує подальшого теоретико-методологічного обґрунтування, практичного дослідження меж толерантності.

Більшість науковців наполягають на розробленні та поширенні меж толерантності для стабілізації співіснування, упевненості в майбутньому та можливості самореалізуватись як полікультурна демократична держава. Зокрема, реалізація принципу толерантності повинна закріпитися на державному рівні у справедливому і неупередженому законодавстві. Підкреслимо, що вихід за межі толерантності спричиняє порушення прав людини, насильство та збройні конфлікти, а надмірна толерантність може призвести до хаосу та самознищення.

Не можна не зважати на те, що межі толерантності досить залежні від соціальних і правових

норм суспільства, базуються на знаннях про права людини, про етичні норми та правила суспільства, проявляються в активній позиції особистості та її готовності до взаємодії, усвідомленні нею ненасилля як суспільної цінності. Отже, постає необхідність у державному регулюванні зазначеної проблеми, розробленні та впровадженні освітніх програм із формування толерантної особистості,

з її активною моральною позицією для набуття знань і розвитку здібностей, що допомагатимуть знаходити переконання в доцільності своїх рішень, усвідомлювати наслідки своїх учинків, розуміти межі толерантності та знаходити альтернативи. Перспективними напрямками подальших наукових розвідок є дослідження меж толерантності за допомогою практичного інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архіпов В. Толерантність як фактор стримування та протидії в умовах гібридної війни. *Толерантність на кордонах Європи: вимір для України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 13–14 вересня 2019 р. Ужгород, 2019. С. 45–49.
2. Афанасьєва Л., Семікін М. Толерантність як соціальний маркер повсякденного буття людини. *Соціологічні студії*. 2019. № 2. С. 35–41. DOI: 10.29038/2306-3971-2019-02-35-41.
3. Бабій М. Толерантність: теоретичні та практичні засади. *Українське релігієзнавство*. 1996. № 4. С. 13–23.
4. Бардьер Г. Социальная психология толерантности. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. 120 с.
5. Бородіна Н. Вияви толерантності в контексті проблеми тимчасово переміщених осіб. Світоглядно-ціннісне самовизначення людини. *Толерантність: соціально-сміслові варіації та євроінтеграційний контекст* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців, 8–9 травня 2015 р. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. С. 171–173.
6. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол. : С. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 861.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Галузьяк В. Толерантність у структурі особистісної зрілості педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2012. Вип. 38. С. 388–394.
9. Декларація принципів толерантності, утверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (дата звернення: 22.07.2022).
10. Загрійчук І. Толерантність: її сутність та межі в сучасному світі. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності* : Міжнародна науково-теоретична конференція, м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р. Житомир : Вид-во Євенок О.О., 2015. С. 308–310.
11. Толерантність як прояв байдужості / І. Зварич та ін. *Psychological Journal*. 2021. № 7 (6). Р. 57–73. DOI: 10.31108/1.2021.7.6.9
12. Іванова А. Особливості застосування принципу “Zero tolerance policing” у рамках національної безпеки держави. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64 . С. 194–209.
13. Іщенко Ю. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема. *Філософська і соціологічна думка*. 1998. № 4. С. 75–79.
14. Лісовий В. Україна: повернення часу. Політико-філософські роздуми. Київ : Дух і літера, 2019. 712 с. С. 386–387.
15. Марутян Р. Межі толерантності у дискурсі війни. *Толерантність на кордонах Європи: вимір для України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 13–14 вересня 2019 р. Ужгород, 2019. С. 41–45.
16. Молчанова А. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога : посібник. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 150 с.
17. Мижа В. Виховання толерантності. URL: <http://osvita.ua/school/technol/1117> (дата звернення: 23.07.2022).
18. Мукомель В., Паин Э. Толерантность против ксенофобий. Москва : Институт социологии РАН, 2005. 112 с.
19. Павленко В., Мельничук М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів) : монографія. Полтава : ФОП Мирон І.А., 2014. 244 с.

20. Препотенська М. Толерантність як фактор конфліктогенності: соціально-філософський ракурс. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2020. Вип. 2 (88). С. 113–122.
21. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ, 1994. 444 с.
22. Саух І. Філософія толерантності. Урок освіти – для миру. Освіта для миру = Edukacja dla pokoju : збірник наукових праць : у 2 т. / редкол. : В. Кремень (гол.) та ін. Київ : Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2019. Т. 1. 720 с. С. 70–82.
23. Святенков П. Границы толерантности: перейдён ли Рубикон? URL: <http://www.kreml.org/interview/118540837> (дата звернення: 20.08.2022).
24. Солдатова Г. Жизнь в мире с собой и другими. Тренинг толерантности для подростков. 2-е изд. Москва : Генезис, 2001. 112 с.
25. Смазнова І. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.
26. Степаненко І. Антропологічні межі толерантності в контексті педагогічної практики. *Філософські діалоги*. 2010. Вип. 4. Ч. 1 : Філософсько-антропологічні читання: Творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення. Київ : Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2010. С. 282–288.
27. Трачук В. Політична толерантність як механізм політичної взаємодії: проблеми та перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії України*. 2008. Вип. 37. С. 354–363.
28. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди ; редкол. : В. Шинкарук (гол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI. 742 с.
29. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : АСТ, 1998. 488 с.

REFERENCES

1. Arkhipov, V. (2019). Tolerantnist yak faktor strymavannia ta protydii v umovakh hibrydnoi viiny [Tolerance as a factor of deterrence and counteraction in the conditions of hybrid war]. *Tolerantnist na kordonakh Yevropy: vymir dlia Ukrainy: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 45–49). Uzhhorod [in Ukrainian].
2. Afanasieva, L., Semikin, M. (2019). Tolerantnist yak sotsialnyi marker povsiakdennoho buttia liudyny [Tolerance as a social marker of everyday human existence]. *Sotsiologichni studii*, 2, 35–41. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-35-41> [in Ukrainian].
3. Babii, M.Yu. (1996). Telerantnist: teoretychni ta praktychni zasady [Telepathy: theoretical and practical principles]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 4, 13–23 [in Ukrainian].
4. Bardyer, H. (2005). *Sotsyalnaia psykholohiya tolerantnosti* [Social psychology of tolerance]. S.-Peterb. [in Russian].
5. Borodina, N. (2015). Vyjavy tolerantnosti v konteksti problemy tymchasovo peremishchenykh osib. Svitohliadno-tsinnisne samovyznachennia liudyny [Manifestations of tolerance in the context of the problem of temporarily displaced persons. Worldview and value self-determination of a person]. *Tolerantnist: sotsialno-smyslovi variatsii ta yevrointehratsiyni kontekst. Materialy IV Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii molodykh naukovtsiv* (pp. 171–173). Chernivtsi : Chernivetskyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
6. Maksymov, S.I. (2017). *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia* [Great Ukrainian legal encyclopedia]: *Filosofii prava*. (Vols. 1–20). Kharkiv : Pravo, tom. 2, pp. 861 [in Ukrainian].
7. Busel, V.T. (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv ; Irpin : VTF “Perun”, pp. 1728 [in Ukrainian].
8. Haluziak, V. (2012). Tolerantnist v strukturi osobystisnoi zrilosti pedahoha [Tolerance in the structure of a teacher’s personal maturity]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: Seriia “Pedahohika i psykholohiia”*, 38, 388–394 [in Ukrainian].
9. Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy”: *Deklaratsiia pryntsyypiv tolerantnosti vid 16.11.1995 № 995–503* [Declaration of the principles of tolerance: dated 16.11.1995 № 995_503]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (accessed: 22.07.2022).
10. Zahriichuk, I. (2015). Tolerantnist: yii sutnist ta mezhi v suchasnomu sviti [Tolerance: its essence and limits in the modern world]. *Tolerantnist yak sotsiohumanitarna problema suchasnosti: mizhnarodna naukovy-teoretychna konferentsiia* (pp. 308–310). Zhytomyr [in Ukrainian].
11. Zvarych, I.M., Chuiko, H.V., Chaplak, Ya.V. (2021). Tolerantnist yak proiav baiduzhosti [Tolerance in human life and society]. *Psychological Journal*, 7 (6), 57–73. DOI: 10.31108/1.2021.7.6.9 [in Ukrainian].

12. Ivanova, A.V. (2019). Osoblyvosti zastosuvannya pryntsypu “Zero tolerance policing” v ramkakh natsionalnoi bezpeky derzhavy [Peculiarities of applying the principle of “Zero tolerance policing” within the framework of national security of the state]. *Aktualni problemy polityky*, 64, 194–209 [in Ukrainian].
13. Ishchenko, Yu. (1998). Tolerantnist yak filosofsko-svitohliadna problema [Tolerance as a philosophical and worldview problem]. *Filosofska i sotsiologichna dumka*, 4, 75–79 [in Ukrainian].
14. Lisovyi, V. (2019). *Ukraina: povernennia chasu. Polityko-filosofski rozdumy* [Ukraine: turning back time. Political and philosophical reflections]. Vyd.: Dukh i litera [in Ukrainian].
15. Marutian, R. (2019). Mezhi tolerantnosti u dyskursi viiny [Limits of tolerance in the discourse of war]. *Tolerantnist na kordonakh Yevropy: vymir dlia Ukrainy: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 41–45). Uzhhorod [in Ukrainian].
16. Molchanova, A.O. (2013). *Tolerantnist yak tsinnisna osnova profesyiної diialnosti pedahoha* [Tolerance as a valuable basis of a teacher’s professional activity] : posibnyk. Kyiv : Instytut pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Myzha, V. (2008). Vykhovannia tolerantnosti [Education of tolerance]. Retrieved from: <http://osvita.ua/school/technol/1117> (accessed: 23.07.2022) [in Ukrainian].
18. Mukomel, V.Y., Payn, E.A. (2005). *Tolerantnost protyv ksenofobiy* [Tolerance against xenophobia]. Moskva : Ynstytut sotsyolohyy RAN [in Russian].
19. Pavlenko, V., Melnychuk, M. (2014). Psykholohiia tolerantnosti osobystosti [Psychology of personality tolerance] (na materialy doslidzhennia studentiv): monohrafiia. Poltava : FOP Myron I.A. [in Ukrainian].
20. Prepotenska, M.P. (2020). Tolerantnist yak faktor konfliktohenosti: sotsialno-filosofskyi rakurs [Tolerance as a factor of conflictogenicity: socio-philosophical perspective]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky*, 2 (88), 113–122 [in Ukrainian].
21. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. Kyiv [in Ukrainian].
22. Saukh, I. (2019). Filosofii tolerantnosti. Urok osvity – dlia myru. Osvita dlia myru [Philosophy of tolerance. A lesson for education – for peace. Education for peace]. *Edukacija dla pokoju*, Kyiv : Vyd-vo TOV “Iurka Liubchenka”, 1, 70–82 [in Ukrainian].
23. Sviatkov, P. Hranitysi tolerantnosti: pereyden ly Rubikon [The limits of tolerance: has the Rubicon been crossed]? Retrieved from: <http://www.kreml.org/interview/118540837> (accessed: 20.08.2022) [in Russian].
24. Soldatova, H.U. (2001). *Zhyt v myre s soboi y druhymy. Trenynh tolerantnosti dlia podrostkiv* [Live in peace with yourself and others. Tolerance training for teenagers]. M. : Henezys, 2-e yzd. [in Russian].
25. Smaznova, I.S. (2019). *Ahresiia i tolerantnist: filosofsko-pravovyi dyskurs* [Aggression and tolerance: a philosophical and legal discourse] : monohrafiia. Odesa : Feniks [in Ukrainian].
26. Stepanenko, I.V. (2010). Antropolohichni mezhi tolerantnosti v konteksti pedahohichnoi praktyky [Anthropological limits of tolerance in the context of pedagogical practice]. *Filosofski dialohy*, K. : Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy, 4, 282–288 [in Ukrainian].
27. Trachuk, V. (2008). Politychna tolerantnist yak mekhanizm politychnoi vzaiemodii: problemy ta perspektyvy [Political tolerance as a mechanism of political interaction: problems and prospects]. *Naukovi zapysky*. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 37, 354–363 [in Ukrainian].
28. Shynkaruk, V.I. (Eds.). (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv : Abrys [in Ukrainian].
29. Fromm, E. (1998). *Anatomyia chelovecheskoi destruktyvnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Moskva : AST [in Russian].